

ИНСАНДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУДА Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ОРДУ ЖАНА МААНИСИ

КӨЛБАЕВА М.К.

Адамдын өнүгүүсү – анын организминин сандык жана сапаттык өзгөрүүсүнүн жыйынтыгы. Эгерде адам өзүнүн өнүгүүсүндө өз алдынча аң–сезимдүү ишмердүүлүккө ээ болуу менен бирге акыл–эстүүлүктүн аныкталган деңгээлине жетсе аны инсан деп атоого болот. Демек, адам инсан болуп төрөлбөйт, ага өзүнүн өнүгүүсү менен жетет. Ошол өнүгүшүндө акыл–эстүүлүк, жоопкерчилик, эркиндик, жеке баалуулук, жеке өзгөчөлүк сыяктуу касиеттерде, коомдук тажрыйбаларды өзүнө топтоп, коомго кандайдыр бир таасир көрсөтүүсү менен аныкталат. Инсанды калыптандырууда таасир этүүчү негизги факторлордун бири чөйрө жана тарбия. Адамды тарбиялоодо коомдук таасирлер менен да (искусство, көркөм адабият, музыка ж.б.) ошондой эле атайын уюштурулган окуу-тарбиялоо мекемелериндеги (бала-бакча, мектеп, окуу жайлары ж.б.) таасири менен да жүрөт.

Адабият өзүнүн образдык эмоционалдык жаратылышынын аркасында коомдун адеп–ахлак идеяларын, бийик гуманисттик жана рухий асыл нарктарын окуунун сезим туюму, эмоциясы, психологиясы, жүрөгү аркылуу алып өтүп, анын аң сезимине, рухуна бекем сиңире билүүгө жөндөмдүүлүгү менен тарбия системасында башка каражаттарга, предметтерге караганда кыйла артыкчылыктарга ээ. Адам тарбиялоодогу өзүнө гана тиешелүү бир канча артыкчылыктарды боюна сиңирген адабият сабагында Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын окутуу менен оуучуларды адамдык бийик сапаттарга, гуманизмге, жаратылышты сүйүүгө, улуттук көркөм нарктарды сактай билүүгө, урматтоого, сүйүүгө, экиндикке, аруулукка, тазалыкка тарбиялоого чоң жол ачылат.

Учурда өсүп келе жаткан жаш муунду акыл–эстик, адеп–ахлактык, дене-тарбиялык, эмгектик жана эстетикалык жетилүүсүнө көмөктөш болуу, алардын чыгармачылык өнүгүшүнө тийиштүү шарттарды түзүү, алардагы гумандуулук мамилени калыптандыруу, ар бир жеке билим тарбия алуучунун өз алдынчалуулугун эске алуу менен гармониялык өнүгүүсүн камсыз кылуу коом алдындагы кечиктирилгис милдет болуп келет. Адамды тарбиялоодогу коюлган проблема Чыңгыз Айтматовдун эң алгачкы аңгемесинен тартып учурдагы аалам, космос, адам тууралуу жазылган үлкөн чыгармаларына чейин сыйдырылган. Адамдагы акыл–эстин калыптанышы аныкталган билимдерге ээ болуу, учурдун күрөө тамырын билүү эн жакшы касиет, бирок, адам, улут, эл адамзат коомунун бир бөлүгү болгон соң ошол өзү чыккан элдин улуттук өзгөчөлүгүн өзүнө алуу да адамдык бийик парасаттын бир белгиси. Сабитжандын ата-бабалар калтырган акыл–ой мурастарын кадырлабагандыгы анын пастыгын көрсөтсө, Эдигейдин жасаган аракети адамгерчиликтин, адамдагы улуу касиеттин күбөсү.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында турмушту таанып – билүү, адамдын рухий маданиятын байытууга багытталган ойлор, идеялар камтылып турат.

Сейде менен Ысмайылдын, Момун чал менен Орозкулдун, Кадича менен Аселдин, Сабитжан менен Эдигейдин жашоого болгон көз карашы, анда камтылган карама-каршылыктар, жакшы менен жамандын, адамдык улуулук менен наадандык, тазалык, аруулук менен ичи тарлык, карөзгөйлүктүн ортосундагы тиреш анын жашоодогу боло берүүсү аны жеңүүдөгү туруктуулук, сабырдуулукка тарбиялоо Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын башкы милдети.

Коом менен жеке адамдын тагдырынын бир бүтүндүгү сыйдырылган “Бетме-бет” повестинде адамдын коом алдындагы, үй-бүлө, Ата-журт алдындагы милдетинин бири экенин даңазалап, адамдын жеке жыргалчылыгы бардык бакытты таап бербестигин көрсөтөт, жеке адамдын керт башынын жыргалчылыгынан улуттун, элдин кызыкчылыгы өйдө турарын айтып, жаш муундарда мекенчил болууга тарбиялайт.

Инсанды ар тараптан жана гармониялуу тарбиялоонун негизги бөлүгү – эмгекке тарбиялоо. Адамды эмгекке тарбиялоо жүрөгү таза, келечек жыргалчылык үчүн жанын таштап күрөшкөн Дүйшөндүн, Алтынайдын, Толгонайдын, Султанмураттын, Эдигейдин образында ачык тартылат. Согуштун апаат күндөрүндө өздөрүн “Аксай десанты” атаган топ, андагы али жаш болсо да элдин камы үчүн жанын үрөп иштеп, фронтко өз салымын кошсом деген уландардын тагдыры, жеңиш үчүн керек десе жанын аябаган иш аракети жаш муундарды эмгектенүүгө чакырып, эмгек эресеге жеткирээрин тымызын айтып тургансыйт. Ал эми Алтынайдын образы билим тарбия алуудагы жигердүү эмгектенүүсү ак эмгектин ачык күзгүсү. Кеч күздө согончогун ташка алдырып, суукка тоңуп албан кыйынчылыктарды башынан кечирип, билим алып, илим казышы ага көмөкчү болгон Дүйшөндүн иш аракети, турмушунун өйдө-төмөнүндө мүдүрүлүп жыгылып, ак эмгектин натыйжасында турмуштук тажрыйбага ээ болуу менен интеллектуалдык каарманга айланышы окуучуга ачык үлгү болуп берээринде шек жок.

Адамгерчилик, нравалуулук маселелери жазуучунун “Кызыл жоолук жалжалым”, “Бото көз”, “Ак кеме” повесттеринде, “Кылым карытаар бир күн ” романында көркөм сүрөттөлгөн. “Ак кеме” повестинде назик кыялдары, ой тилетери менен айлана-чөйрөнү жаңыдан тааный баштаган баланын турмуштагы карызгөйлүк, наадамдык, айбанчылык иштер менен келише албастыгы баштан аяк сүрөттөлөт. Баланын турмуштагы болуп жаткан бардык жаман жосундарга аралашпай адамдык бийик парасатын булгабай таза

бойдон балык болуп, түбөлүктүү жашоосуна кетиши жаш муундарды бийик нравалуулукка үндөө менен аруу, таза болуу жа десе адам өмүрүнөн да бийик тураарына үндөшүбүз зарыл.

“Кызыл жоолук жалжалым” повестиндеги Илиястын жаңылыштыгы кайра оңолушу – бул адамдын жан дүйнөсүнүн тазарышынын, жаңырышынын айкын мисалы. Илияс сыяктуу тагдырдын татаал сыноолоруна, азгырыкка алдырбай бийик адамгерчиликке, тазалыкка карай тарбиялоодогу негизги мисал. Ал эми чындык үчүн “Фудзиамадагы кадыр түндөгү” Мамбет сымал аягына чейин таза турган адамдын образы менен автор нравалуулук маселесин күн тартибине курч коюп отурат.

“Кыямат” романынын каарманын жашоого, өмүргө, жаратылышка жасалган мамилелери, философиялык көз караштары, ой жүгүртүүлөрү бири-бирине окшошпогон тагдырлары адамдарды тынчтандырбай койбойт. Андагы жашоонун маңызы тууралуу коомубузда али да жашап келе жаткан терс көрүнүштөргө көз жумдулук менен кайдыгер мамиле жасабоого, биздин турмушка жат философияга жаратылыштын табигый өнүгүшүн бүлдүргөн, анын макулдуктарына эсепсиз кыргын салган алабарман пенделердин жосунсуз жоруктарына каршы элдешпес күрөш жүгүртүүгө, акыл-эстуу коом, эл журт үчүн адам эмгек этүүгө жана адам баласы бакытка, таалайга, эркиндикке жаралганы менен чоң тарбиялуу сабак берет. Чыгармадагы дагы бир өзөктүү проблема бул наркомания. Учурдагы глобалдык проблемалардын бири болгон наркоманияга каршы азыртадан ойлонуп, ага карата иш аракеттерди азыртадан көрбөсөк адамзаттын келечегин туманданткан бул илдетке учурунда көңүл буруп, жаш муундарды андан алыс тарбиялоого үндөө идеясы көтөрүлөт. Ошол идеяны жаш муундардын көңүл чордонуна коюп, ага карата жигердүү иш жүргүзүү бүгүнкү күндүн кемчиликсиз максаты. Мындай социалдык илдеттердин инсанды калыптандыруудагы терс таасирин, кемчилигин, кыргыздын тамырына чабылган балта сымал ордун так үйрөтүшүбүз лазым.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына илик жүргүзүүдө адамзаттагы башкы сезим, дүйнөнү жаратуучу аны улоочу, айрым убакта жок да кылып коючу сезим сүйүү, махабат сезими тууралуу жазылган “Жамийла”, “Кызыл жоолук жалжалым” повесттеринде адам эркиндиги, сүйүү эркиндиги тууралуу айтылат. Жамийланын элдик салтты, адепти бузуп, кайдагы бир казакты ээрчип, калыптанган жүрүм-турум этиканы, улуттук нарк-насилди бузду деп айыпташыбыз мүмкүн. Бирок, чыгармадагы адам эркиндиги сүйүү, махабат эркиндиги бардык тоскоолдуктарды женерин, бардык баалуулуктардын башаты экенин окуучунун көңүл жаздымынан чыгарбашыбыз керек. Ал эми “Кызыл жоолук жалжалым” повестиндеги Илиястын тагдырынын трагедиясын кайталабай, Аселдин арзуу сезиминин тазалыгындай таза болууга, Байтемирдин адамкерчилик сапаттарын окуучунун өзүнө сиңирип алгыдай жагдай жаратышыбыз керек. Бул эки чыгарманы окууда окурман дүйнө кабылдоосуна, адамдык бөтөнчөлүктөрүнө жараша түрдүүчө кабыл алышы турган иш. Бирок, ага карата туура багыт берүү адабият мугалиминин башкы милдети.

Жаратылыштагы асыл, кооз нерселерди сактоо, аны адамдын мүдөөсүнө пайдалануу, адамды сыйлай билүү, адамды зордоодон, акарат кылуудан калкалоо, адамдарга эң бир назик сезимдерге, келечекке умтулган жакшы ой кыялдын үлгүсү “Ак кеме” повестинде берилген. Чыгармада адам деген атка татыктуу болуу жана аны сыйлай, баалай билүү, башка адамдын инсандык беделине шек келтирбөө, адам менен табияттын ортосундагы мамиле тууралуу жалпы адамзаттык маанайда, философиялуу ой камтылган. Мында жогорку гумандуулук сапаты сүрөттөлөт. Ал адамдын жаратылышка жасаган аяр мамилеси аркылуу берилет. Ошол адамзаттын аппак келечегинин символу болгон ак кемеге баруу үчүн балык болуп сүзүп кеткен баланын образы коомдогу адамдардын таза ар намысынын, абийиринин, гуманизминин үлгүлүү сабагы болуп берет. Ошондой эле окурмандагы инсандык касиеттерди калыптандырууда Ч.Айтматовдун чыгармалары аркылуу тарыхый өнүгүштүн жүрүшүндө адамзат же адам коому иштеп чыккан жана өөрчүткөн руханий жана материалдык байлыктардын бийик үлгүлдөрү менен бирге кыргыз элинин улуттук коларитин, өздү искусствосун, элдин эстетикалык нормаларын, жүрүш-туруш этикасын, сүйлөө маданиятын калыптандыруу максатында пайдаланууга болот. Ч.Айтматовдун чыгармаларынын коомдук милдеттеринин бири баарынан мурун адам табиятын, анын тигил же бул тарыхый тилкедеги адептик-этикалык табылгаларын, жоготууларын көркөм изилдөөгө алгандыгы менен баалуу.

Чебер психолог, даанышман тарбиячы Ч.Айтматовдун чыгармаларында жаш адамдын инсандык калыптанышынын татаал процессинде элдик педагогиканын мааниси алда канча зор экендигин, ал тарбия жаатында жазылган ар кандай үгүт-насыят окуулардан таасирдүү жана бийик тура тургандыгын конкреттүү турмуштук кырдаалдарда каармандын өздүк аракетинин аркасында ишке ашарын белгилейт.

Жалпысынан алганда Ч.Айтматовдун чыгармаларында камтылган адамзат жана аалам проблемасын, өмүр жана өлүм, кубаныч жана кайгы, адамкерчилик жана карөзгөйлүк сыяктуу турмуштун карама-каршылыктуу жактарын идеализациялап, көркөм дөөлөттөрдөгү камтылган автордун берейин деген ою аркылуу окуучунун чынчылдык, акыйкаттык, айкөлдүк, жоопкерчилик, абийирдүүлүк, патриоттуулук, гумандуулук ж.б. адеп-ахлактык нормаларды каныктыруу менен жаш муунда туура эстетикалык эрежелерди, эмгектенүүнү сүйүүнү, акыл-эсти, жөндөмдүүлүктү калыптандырып, инсандык бийик сапатка жетелейт.